

Dr Jovan ĆIRIĆ,
Institut za uporedno pravo,
Beograd

Orginalni naučni rad
UDK: 343.97
Primljeno: 18. novembra 2011. god.

OBIČAN, DOBAR, ZAO

Tokom šezdesetih i sedamdesetih godina u SAD su sprovedeni neki vrlo zanimljivi eksperimenti iz oblasti socijalne psihologije. Najpre je Stenli Milgram na Univerzitetu Jel, sproveo jedan eksperiment, kojim je pokazao da je veliki broj, čak preko 60 odsto ljudi spremno da izvršava, sprovodi svakojaka naređenja, pa čak i ona za koja shvata da su moralno negativna i nedopustiva. U pitanju je odnos između, sa jedne strane poslušnosti, a sa druge strane autoriteta. Eksperiment je pokazao da najveći broj inače sasvim običnih i dobrih ljudi jeste spreman da se podredi autoritetu nalogodavca i da poslušno izvršava čak i one naredbe za koje inače oseća da su moralno problematične. Kasnije je jedan drugi psiholog, Filip Zimbardo sproveo sličan eksperiment. Na Univerzitetu Stanford on je improvizovao zatvor i svoje studente podelio u dve grupe, dodelivši jednima uloge čuvara, a drugima uloge zatvorenika. Planirano je bilo da eksperiment traje dve nedelje, ali je on prekinut već posle nekoliko dana, jer su se studenti isuviše uživali u uloge koje su igrali, pa su čuvari postali vrlo brutalni. Tako su obični, dobri ljudi postali zli, a Zimbardo je napisao knjigu „Luciferov učinak – kako dobri ljudi postaju zli“ gde je objasnio da uloge koje ljudi igraju, vrlo često od njih prave zle ljude koji čine zlo. Autor ovog članka smatra da su ovi eksperimenti i ova istraživanja vrlo značajna za kriminologiju i krivično pravo

Ključne reči: poslušnost, autoritet, socijalne uloge, Milgramovi eksperimenti, Zimbardovi eksperimenti, kriminalna politika.

Iako naslov ovog rada podseća na naslov legendarnog filma, špageti-vesterna, „Dobar, rdav, zao“, ipak treba reći da nije o tome reč, nije reč na primer o tome kako je uticaj štampe, filma, mas-medija na kriminalno ponašanje i krivično pravosuđe višeznačan i vrlo upečatljiv, o čemu je još šezdesetih godina pisao upravo profesor Živojin Aleksić.¹ Reč je o tome kako ponekad i oni ljudi koji izgledaju sasvim obično, sasvim dobro, poput nekih dobrih rođaka iz susedstva, mogu postati zli, mogu postupati na izrazito nemoralan, kriminalan, zao način.²

Jedan od podsticaja, početnih impulsa za razmišljanja na tu temu, bilo je i ono što se dogodilo jednoj devojci iz Njujorka, Katarini Đenoveze, koja je početkom šezdesetih godina, bila silovana pred vratima kuće u kojoj je stanovala, a na očigled mnogih komšija, pri čemu joj niko nije pomogao. Taj događaj je šokirao američku javnost, nastao je tada pojam „bystrander effect“ – efekat slučajnog prolaznika, onoga koji okreće glavu, ne želi da se meša i pomogne. Događaj je doprineo tome da se viktimologiji, žrtvi uopšte, njenim pravima i položaju, posveti znatno veća pažnja,³ tako da danas na primer, u mnogim društvima – državama u kojima je došlo do uspeha u borbi protiv kriminaliteta, smatra se da je taj uspeh upravo znatnim delom zasnovan na uspešnoj brizi o žrtvama i pomoći koja se ukazuje žrtvama kriminaliteta.⁴ Drugim rečima, slučaj nesrećne devojke Katarine Đenoveze, koja je izdahnula od posledica silovanja, podstakao je naučnike, pravnike, kriminologe, psihologe i socijalne radnike, da znatno više pažnje obrate na žrtvu, pa su se tako na primer čak i uspostavili državni fondovi za obeštećenje žrtava,⁵ ali pokrenuta su i razmišljanja o tome kako je moguće da obični, dobri ljudi iz komšiluka odjedanput postanu tako grubi, tako neosetljivi i neodgovorni, rečju zli, pa da na neki način saučestvuju u zločinu.

Pitanje je u stvari šire prirode – da li je zlo, kriminal, nešto što je (genetski) usađeno čoveku, ili odgovarajući sticaj spoljnih, socijalnih okolnosti, dovodi do toga da čovek učini neko zlo(delo). Od odgovora na ovo pitanje „da li je kriminal prirodna(genetska) pojava?“⁶ mnogo toga zavisi, pa na primer i to da li mi uopšte nekome možemo staviti na teret, na dušu, na odgovornost, neko krivično delo, ili ne, jer ako je čovek genetski predodređen da čini zlo, onda mu se učinjeno zlo ne

1 Živojin Aleksić, Štampa i kriminalitet, „Pravni život“ 3/1968.

2 Nije ni potrebno posebno obrazlagati od kakvog i kolikog kriminološkog i kriminalističkog značaja je upravo to – predvideti kako, kada i u kojim okolnostima obični, dobri ljudi postaju zli.

3 Jovan Ćirić, Đenoveze sindrom, „Strani pravni život“ 1/2010.

4 Đorđe Ignjatović, Države sa niskom stopom kriminaliteta, „Strani pravni život“ 3/2009.

5 Nataša Mrvić-Petrović, Naknada štete žrtvi krivičnog dela u Common-law zakonodavstvima, „Strani pravni život“ 1-3/2000.

6 Jovan Ćirić, Da li je (i koliko) kriminal prirodna (genetska) pojava, „Jugoslovenska revija za kriminologiju i krivično pravo“, 1-2/2000.

može zameriti.⁷ Ali, ako čovek sticajem prilika i okolnosti čini zlo, onda je to već sasvim druga priča i ima osnova da mu se to stavi na teret i da mu se izrekne kazna. Naravno, onda tu ima posla i za naučnike koji se bave društvom, za socijalne radnike, političare – „šta uraditi i kako unaprediti društvene odnose, da bi kriminala bilo manje?“

Naravno, jedan takođe dosta jak podsticaj za razmišljanje u ovom pravcu,⁸ jeste i sve ono što se događalo u Nemačkoj za vreme nacizma, kada su obični, dobri ljudi, okretali glavu i nisu „primećivali“ šta se događa njihovim komšijama Jevrejima. Upravo je to, sudbina njegovih roditelja Jevreja u nacističkoj Nemačkoj, podstakla jednog američkog socijalnog psihologa Stenlija Milgrama, da preduzme jedan, ispostaviće se, izuzetno zanimljiv i do danas aktuelan socijalno-psihološki eksperiment u SAD, početkom i sredinom šezdesetih godina XX veka.⁹

Jedno od pitanja ovde, jeste i pitanje: Da li, kada se nešto uspostavi kao norma, da li su ljudi tada spremni da to prihvataju kao standard, kao pravilo, kao zapovest koje se svakako treba pridržavati i poštovati, pa i po cenu da ta norma jeste izrazito nemoralna.¹⁰ U najosnovnijim crtama to su bila razmišljanja koja su dotičnog Milgrama navela da sprovede jedan, po svemu zanimljiv eksperiment.

Univerzitet Yale je šezdesetih godina u lokalnim novinama u državi Konektikat, objavilo oglas da traži dobrovoljce koji su spremni da učestvuju u eksperimentu o učenju i pamćenju.

Učesnicima-dobrovoljcima (zvaćemo ih „dobrovoljci“ u daljem tekstu) koji su se prijavili na oglas, je objašnjeno da je cilj projekta istražiti u kojoj meri kažnjavanje utiče na učenje. Učesnici – sudionici u eksperimentu su izvlačenjem slamčice podeljeni u dve grupe – nastavnike i učenike. Dobrovoljci, nisu znali da su uloge podeljene već unapred, te da su svi oni koji su dobili ulogu učenika, ustvari, studenti Univerziteta i da je sve fingirano. Voditelja ogleda glumio je tridesetjednogodišnji nastavnik biologije na jednoj američkoj visokoj školi. Test se sastojao u sledećem: učenik (student Univerziteta Yale) je trebao naučiti listu asocijacijskih parova, a njegov partner-nastavnik – učesnik u eksperimentu (dobrovoljac) trebalo je da ga ispituje. Učenici – studenti su bili u jednoj izdvojenoj prostoriji i dobrovoljcima u eksperimentu, bilo je prikazano kako su učenici povezani sa strujom, te da im je puštana struja, elektro-šokovi, kada god bi dali pogrešan odgovor na postavljeno pitanje. Sudionicima u eksperimentu pokazan je „generator šoka“ s instrument-tablom. Na toj je tabli bilo trideset prekidača. Prekidači su imali različite vrednosti i kretali su se od 15 volti („laki šok“) preko

7 Dragoljub Atanacković, Kriterijumi odmeravanja kazne, Beograd, 1975.

8 U pravcu „kako to obični, dobri ljudi postaju zli?“

9 http://wikipedia.org/wiki/Stanley_Milgram

10 Dušan Vranjanac, Norma kao zapovest, „Strani pravni život“ 2/2010, str.7-25.

srednjeg i teškog šoka do 450 volti. Da bi se to još više naglasilo, uz svaki prekidač stajalo je napisano kolika se voltaža dobija pritiskom na taj prekidač.

Zadatak dobrovoljca bio je da svaki put kada učenik da pogrešan odgovor uključi jedan od prekidača (uvek za jedan stepen jači) koji izaziva elektrošokove. Nakon tog objašnjenja voditelj ogleda i dobrovoljac odlaze u sobu u kojoj je električna stolica. Dobrovoljac seda na stolicu i biva svezan. Elektrode se povezuju sa stolicom i s generatorom. Dobrovoljac se uverava da „stvarno” ima struje i elektrošoka, a zatim na njegovo mesto tako da on to vidi seda student, koji zna da je sve to fingirano. On izjavljuje da ima slabo srce. Voditelj projekta smiruje studenta izjavom da će šokovi biti bolni, ali da neće dovesti do trajnih oštećenja organizma.

U svakom slučaju, generator šokova, bio je samo maketa, on nije ni povezan s „električnom stolicom”, međutim, dobrovoljac ništa od toga ne slutiti, za njega je sve stvarno i on zaista misli da student Yale Univerziteta, student koji se nalazi u drugoj sobi, trpi bolove, neprijatnosti kada se pritisne odgovarajuće dugme i pusti elektro-šok. On pre početka eksperimenta zauzima mesto na električnoj stolici i dobija probni šok od 45 volti radi orijentacije po pitanju intenziteta i dužine trajanja bola i da bi ga ubedili da je sve stvarno. Dakle, dobrovoljac zaista misli da žrtva u susednoj sobi trpi kažnjavanje strujnim udarima. Osim toga, on svaki put kad kažnjava učenika čuje njegovu reakciju koja zvuči kao reakcija nekoga ko trpi bol. On naravno, ne zna da su te reakcije već ranije snimljene na audiokasetu i da su odgovori koje daje učenik već standardizovani i namerno pogrešni.

Sušтина se sastoji u sledećem: na postavljeno pitanje učenik – student odgovara namerno pogrešno. Dobrovoljac ga kažnjava tako što pritiska dugme sa odgovarajućom strujom i onda se čuju krici i zapomaganja učenika koji je pogrešno odgovorio. Dobrovoljac ne vidi učenika, jer su razdvojeni zidom, već samo čuje zapomaganje. Pitanje za Milgrama, koji je autor ovog testa, bilo je: dokle će ići dobrovoljac – učesnik u eksperimentu, gde će on prekinuti i kada će se odupreti daljem sprovođenju eksperimenta, daljem nanošenju bola – neprijatnosti.

Naravno, dobrovoljci su emocionalno reagovali na fingirane patnje svojih žrtava. Neki su protestovali, drugi su se znojili, drhtali, zamuckivali ili pokazivali druge znake napetosti, ali su ipak slušali uputstva voditelja projekta. Ono što je bilo uočljivo u ponašanju dobrovoljaca je da su pokušavali ignorisati svoju žrtvu i fokusirati se na voditelja projekta i njegova uputstva. To se događalo verovatno zbog toga što su pokušavali ublažiti unutrašnju napetost koja je nastajala očitavanjem bola žrtve. Dakle, došlo je do pokušaja da se ponašanje zapravo prilagodi datoj situaciji

Rezultat eksperimeta je zapravo šokirao američku javnost: „Velika većina ispitanika, (dobrovoljaca) više od 62 posto, stigla je do kraja skale – 450 volti, bez obzira što je neke od ispitanika verbalnim pritiskom na to podsticao voditelj projekta. četiri rečenice koje su korišćene kao verbalni pritisak bile su: Molim Vas,

nastavite! – Eksperiment zahteva da nastavite! – Svakako morate nastaviti! - Nemate izbora, morate nastaviti! Sve je to zapravo pokazalo da kod velikog broja (većine ljudi) postoji nešto što je u stvari spremnost da se podlegne uticaju autoriteta i da se bespogovorno izvršava naredba koja je dobijena od strane nadređenog.¹¹

Ovakav i slični eksperimenti izvođeni su i kasnije, te se tako u najnovije vreme mogu videti ovakvi eksperimenti snimljeni i prikazani na youtube-u.¹² Kao i šezdesetih godina kada su prvi put izvedeni, rezultati su gotovo istovetni: obični, inače dobri ljudi u najvećem broju slučajeva potpadaju pod uticaj autoriteta njima nadređenog postavljenog šefa i ipak izvršavaju ono što se od njih traži, iako protestuju i pokušavaju da kažu kako to nije u redu i kako ne žele da učeniku nanose bol i patnju, ali jedno jedino „Eksperiment zahteva da nastavite” biva dovoljno da oni ipak nastave sa „nanošenjem zla”. Drugim rečima, učesnik-sudionik, onaj koji se prijavio na oglas, dobrovoljac, onaj koji pušta struju, shvata šta radi, shvata da nekome nanosi bol, ali ne uspeva da se suprotstavi svom nadređenom, već ispunjava njegove zapovesti, naređenja, što objašnjava mnogo toga u vezi sa tim kako nastaje kriminalitet.

Drugim rečima, između autoriteta prava, a što je od ključne važnosti za uspostavljanje pravne države¹³ i autoriteta naredbodavca, a što je od značaja za inaugurisanje svega što je suprotno pravnoj državi, najveći broj ljudi opredeljuje se za autoritet naredbodavca, a protiv velikih, opštih tema, kao što su demokratija, ljudska prava, vladavina prava. Ili, drugačije rečeno, najveći broj ljudi ipak shvata da je nešto ružno, nemoralno, bolno, ali se ti ljudi ne obaziru na velike teme, naročito ne velike teme iz etike i moralnosti zakona – naredbe, već se pridržavaju svakodnevnih, svakidašnjih potreba, naredbi i pravila, dobijenih od neposredno pretpostavljenog: „zadatak treba ispuniti”. Da, znam da to što izvršavam neku naredbu jeste ne mnogo moralno, pa čak i bolno i neprijatno za druge ljude, ali, to je naredba izrečena od strane onog koji je ovlašćen da izdaje naredbe i jednostavno nije na meni da razmišljam dalje o svemu.

Uproščeno rečeno, to je način razmišljanja običnog čoveka, koji sam po sebi nije ni dobar ni zao, koji je sasvim običan, ali, samo i jedino, u suštini možda natprosečno poslušan. Ta poslušnost utiče na čoveka, izvršioca naredbi, da on sam sebe oslobađa odgovornosti i prihvata da sprovede sve što se od njega zatraži. Sasvim običan čovek, u suštini dobar čovek, vrlo lako postaje zao i čini zla dela, prosto zato što je poslušan, što ne preuzima na sebe razmišljanje o tome šta je moralno, a šta nije, šta je dozvoljeno, a šta nije.

11 O ovom eksperimentu videti na www.stangl.taller.at/TESTEXPERIMENT/experimentbspmilgram.html

12 Na primer www.youtube.com/watch?u=BcvSngOHZwk ili pak www.youtube.com/watch?u=y6gxIuljT3w

13 Rainer Faupel; - Rule of Law; - „Strani pravni život“ 2/2009.

Zamislimo sada međutim, sve to isto, samo još uz dodatak ideološke i medijske propagande. Zamislimo u stvari da umesto rečenice „eksperiment zahteva da nastavite”, stoji rečenica: „partija, ili (još i ubedljivije) otadžbina zahteva da nastavite.” Onaj koji pritiska dugmiće i nanosi drugome bol, zna da to nije u redu, ali, partija i otadžbina to od njega očekuju. Uza sve to, zamislimo kako elektronski i pisani mediji vrše vrlo snažnu propagandu, kako neprijatelja, tj. one nevidljive učenike kojima dobrovoljac pušta struju, potpuno dehumanizuju i prikazuju ih tako kao da su oni to potpuno zaslužili.¹⁴

Tako su, čuvari u nacističkim logorima, pritiskali odgovarjuće dugmiće kojima su ispuštali gas, a dobrovoljci u Milgramovim eksperimentima puštali su elektro-šokove. Odnosno, piloti NATO-bombardera 1999. nad Srbijom, odnosno 2011. nad Libijom, takođe su pritiskali odgovarajuće dugmiće i istovarivali ubitačne tovore sa osiromašenim uranijumom. Ono što je važno i kada je reč o Milgramovim eksperimentima i kada je reč o bombardovanjima Vijetnama, Srbije, Avganistana, Iraka i Libije, jeste to da onaj koji je sprovodio naredbu, nije video svoju žrtvu, nije video ni njenu krv, ni njene oči.¹⁵ NATO – piloti su polazili od toga da su žrtve koje su oni zlostavljali – bombardovali to i zaslužile, a „Milgramovi dobrovoljci” nisu mogli na taj način da se opravdaju, jer oni koje su oni zlostavljali – puštali im struju, samo i jedino nisu davali tačne odgovore. Pa ipak to je bilo dovoljno da budu kažnjeni. Kako li bi tek bilo da su umesto učenika – neznalica, to bili narodni ili državni neprijatelji?

Na sve to, mora se nadovezati i pitanje i problem straha za sopstvenu egzistenciju. Zamislimo da postoji realna opasnost da „dobrovoljac” koji ne poslušna naredbu i sam bude kažnjen gubitkom posla, ili na neki teži, drastičniji način. Zamislimo na primer situaciju da „dobrovoljac” treba da učeniku – neznalici pusti struju, a ako to ne uradi, onda će neko njemu pustiti struju. Ako je u „običnoj” situaciji 62 odsto dobrovoljaca sprovodilo naredbu – puštalo elektro-šokove, kako li bi tek bilo da je pretila realna opasnost da i oni sami budu kažnjeni ukoliko ne izvrše naredbu. U tom smislu je na primer jedan nemački vojnik, Jozef Šulc, tokom Drugog svetskog rata odbio da strelja zarobljenike u Srbiji i bio je i sam streljan. Da li je posle toga bilo realno očekivati da bilo ko postupi poput njega, na sličan način?¹⁶

Ovakva i slična pitanja, još se u većoj, drastičnijoj meri mogu postaviti, kada se i ako se radi o nekim benignijim oblicima kriminalnog ponašanja, o, na

14 Ovo je bilo potpuno karakteristično za situaciju medijske satanizacije Srpskog naroda, a što je bila tek samo priprema za kasnije vojne intervencije. (Slobodan Vuković, Mediji u službi državne politike, Strani pravni život, 1/2009, str. 37-53)

15 U Milgramovim eksperimentima, učinilac jeste čuo žrtvu, ali je to ipak znatno manje, znatno blaže, nego da ju je video, bilo nju, bilo njenu krv.

16 Jovan Ćirić, Rechtsstaat, Schulz, Radbruch i Fehter, u Zborniku radova „Uvod u pravo Nemačke“, izdanje Instituta za uporedno pravo i Pravnog fakulteta u Beogradu, priredili Mirko Vasiljević i Vladimir Čolović, Beograd, 2011, str. 37-54.

primer različitim vidovima koruptivnog ponašanja, a to su ona ponašanja gde nema, odnosno ne vidi se tačno ko su žrtve. U pitanju na primer može biti jedna, po svemu, vrlo karakteristična situacija: šef, direktor, vlasnik jednog preduzeća, „naredi” svom računovođi da ovaj sprovede neku računovodstvenu operaciju kojom neosnovano smanji plaćanja prema drugome, odnosno državi i time na protivpravan način nekoga ošteti, a „svom” preduzeću donese korist. U pitanju je nešto što je vrlo slično „Milgramovim eksperimentima”. Postoji naredba pretpostavljenog, postoji rečenica tipa: „naše preduzeće to od Vas očekuje”, postoji unutrašnja borba u izvršiocu naredbe: „ko sam ja da ne poslušam?” ali pri tome ne postoji žrtva, tj. ona se ne vidi, ali, za razliku od klasičnih „Milgramovih eksperimenata”, ona se čak ni ne čuje, tako da u onome koji sprovodi naredbu, ne dolazi ni do kakvog razmišljanja, ni do kakve griže savesti.

Obični ljudi dakle, najčešće nisu ni dobri, ni zli, oni se samo ponašaju na ovaj ili onaj način u zavisnosti od toga kako procenjuju svoje opšte socijalno okruženje. Jedan značajan deo njih je sam po sebi sugestibilan i nije u stanju da se odupre autoritetu svog nadređenog, drugi značajan deo uočava da „svi” to rade, a „niko” ne odgovara, tj. zaključuje da je tolerancija na kriminalitet vrlo visoka, nimalo blizu nulte tolerancije,¹⁷ a jedan deo prosto strahuje i pita se šta će biti sa njim ukoliko ne izvrši zadatak – naredbu.¹⁸ Često je upravo strah, strah da se ne zamene mesta (uloge: ispitivač-ispitanik) glavni uzročnik nečijeg negativnog ponašanja, a po onoj Njegoševoj: „Strah čoveku obraz kvari često”. Iako Milgram i njegovi eksperimenti ne govore o strahu, već govore o dobrovoljnom podčinjavanju autoritetu, o nekoj vrsti sugestibilnosti, jasno je da se strah ne može i ne sme zanemariti, kao što se ne mogu i ne smeju zanemariti i različite mogućnosti (medijskih) manipulacija. Neko je dakle sugestibilna ličnost sama po sebi, po nekakvim svojim opštim psihološkim karakteristikama, a uza sve to postoji i opšta kriza i nezaposlenost, strah od gubitka posla, svest o tome da ukoliko neću ja, lako će se pronaći neko drugi koji hoće, te na kraju postoje i stalni medijski pritisci da se tako mora, da se mrskim neprijateljima, teroristima,¹⁹ mora „pustiti malo krvi”, odnosno „pustiti im malo struje”. Kada dakle sve to imamo u vidu: i opštu sugestibilnost i strah od kazne za neizvršavanje naredbe i sliku omraženih neprijatelja koji su zaslužili da budu kažnjeni, kako onda možemo očekivati da neko ne izvrši zadatak, da se odupre naredbi, da zanemari ono Milgramovo:

17 Jovan Ćirić, Pogled u tuđe dvorište kroz polomljeni prozor, Strani pravni život, 1/2011.

18 Možda će izgubiti posao, možda će na neki drugi način biti kažnjen od strane šefa, ili će možda i on doći u situaciju da nad njim budu primenjene mere koje on preduzima nad drugima. Puštanje elektro-šokova, puštanje otrovnog gasa, streljanje, itd.

19 O tome da su protiv omrznutih terorista sve mere dozvoljene, videti: Kam C.Wong, USA Patriot Act: A Preliminary Study, Strani pravni život, 1-2/ 2007, str. 130-173; a takođe i Vesna Ćorić, Nove metode u suzbijanju terorizma u SAD nakon 11. septembra, Strani pravni život, 1-3/2006.

„Eksperiment zahteva da nastavite”. Uostalom, zamenite to „eksperiment” sa „desetine, stotine, hiljade, nedužno nastradalih u terorističkom aktu, zahteva da se osvetite, da nastavite sa puštanjem struje”. Viši interes, viši cilj, zahteva da se primeni i „malo” torture, da se zanemare poneke moralne i pravne norme.²⁰

Sve u svemu i obični i inače dobri ljudi, lako mogu postati zli, ili zato što su sugestibilni, ili zato što su u strahu da i sami ne budu kažnjeni, ili zato što su ideološko-medijski indoktrinirani.²¹ Nema dakle običnih, kao što nema ni dobrih, ni zlih – jedna (eksperimentalna – ekstremna) situacija čoveka pravi zlim (ili dobrim).

I jedan drugi eksperiment iz oblasti socijalne psihologije, takođe na svoj način potvrđuje ovu konstataciju da i neki sasvim obični, a inače dobri ljudi lako mogu postati zli. Radi se o tzv. Zimbardovom eksperimentu.

Filip Zimbardo, po poreklu Sicilijanac²² je 1971. na Univerzitetu Stanford organizovao „eksperiment”, dodelivši studentima uloge čuvara i zatvorenika u improvizovanom zatvoru (na fakultetu). Dodeljene uloge studente su vrlo brzo „ponele”. U njegovom „eksperimentu” neki dotad posve miroljubivi, čak pomalo hipijeovski raspoređeni studenti (rane su sedamdesete) u ulozi čuvara zatvora u svega šest dana su postali mučitelji studenata-zatvorenika koje su tretirali kao pse, terali ih na razne ponižavajuće radnje, a na kraju čak i na simuliranje seksualnog čina – tek tada je Zimbardo, nakon intervencije jedne prijateljice „izvana”, shvatio da mora prekinuti eksperiment (trebao je trajati 14 dana). Za svo to vreme oni „humaniji” čuvari nisu nijednom protestovali. Zimbardo je nakon tog eksperimenta pristupio pisanju knjige vrlo specifičnog naslova: „Luciferov učinak – kako dobri ljudi postaju zli”.²³

20 Klaus Roksin, Zlostavljanje u pravnoj državi slučaj Dašner u Nemačkoj – Da li državnim organima izuzetno može biti dopušteno da pribave iskaz prinudom, Strani pravni život, 3/2008, str. 7-27.

21 Indoktrinacija je i to kada se kaže: „eksperiment zahteva da nastavite”, a šta tek reći za situaciju: „Partija zateva da nastavite, a partija nikad ne greši i partija će nas na kraju sve učiniti srećnim”.

22 To da je Zimbardo poreklom Sicilijanac nije bez značaja i moguće je da ga je upravo to i nagnalo da sprovede jedan eksperiment kojim bi dokazao da ne postoje oni koji su unapred dobri ili loši. Nije ni logično ni pravedno unapred tretirati Sicilijance kao mafijaše. Oni nisu mafijaši zato što su Sicilijanci, već to postaju zato što im je po tradicionalnom vaspitanju, nametnuta takva uloga. Jeste, jedan prosečan Sicilijanac zaista ima veće šanse da postane mafijaš nego neko drugi, ali to pre svega zato što ga otac, majka, braća, sestre, komšije, prijatelji, na to, na takvu ulogu, u izvesnom smislu nagone. Od jednog prosečnog Sicilijanca, u proseku se, najčešće očekuje da igra ulogu mafijaša i to očekivanje da se odigra jedna uloga na odgovarajući način, ima vrlo velikog uticaja kako će se jedna uloga zaista odigrati, odnosno da li će se biti običan, dobar ili zao. Ako od mene svi očekuju da ja budem „žestok momak” i da se tako ponašam, vrlo je verovatno da ću ja zaista i biti takav i odigrati tu i takvu ulogu. U svakom slučaju znatno je veća verovatnoća da budem takav nego da budem tih, miran, povučen, skroman, prosto zato što to, takvu ulogu od mene svi očekuju, a ne očekuju da budem dobar.

23 <http://globus.jutarnji.hr/komentari/robert-perisic/prica-o-slavnom-eksperimentu-kako-dobri-ljudi-mogu-postati-zli> .

Sve u svemu, ovim eksperimentom, kada su iz grupe studenata žrebom birani „zatvorenici“ i „čuvari zatvora“, htelo se saznati da li će ove uloge i kako i koliko promeniti ponašanje ispitanika. I jedni i drugi su se jako brzo identifikovali sa svojim ulogama do te mere da su „čuvari“ počeli da maltretiraju i na brojne načine ponižavaju zatvorenike. Njihovo ponašanje je postalo brutalno.²⁴

Zimbardov eksperiment se naslanja na Milgramov eksperiment i praktično potvrđuje to da činjenje zlih dela nije ekskluzivnost koja je karakteristična samo za pojedince, one koji imaju neku predispoziciju, genetsku, ili bilo kakvu sličnu.

Zimbardo danas postavlja pitanje kako i zašto se kod običnih ljudi događila takva promena da oni nisu više bili ni tako obični, ni tako dobri, te šta to sve govori i o nekim najnovijim stvarnim događajima u zatvoru Abu Graib u Iraku? Da li nam i kako i koliko sve to govori o ljudskoj prirodi, pita se Zimbardo, takođe se pitajući koliko saznanja do kojih je došao u eksperimentu mogu pomoći u prevazi- laženju takvih zloupotreba u budućnosti.²⁵

Neko bi naravno mogao reći kako uopšte nije bilo potrebno sprovesti ovakve eksperimente, već da je dovoljno bilo pozvati se na narodnu mudrost: „Daj nekome malo vlasti, pa ćeš videti kakav je“. Na neki način možda još i bolja i slikovitija je jedna druga narodna mudrost koja kaže da svaka vlast kviri. Uostalom, sam Zimbardo, imajući u vidu svoj eksperiment i njegove rezultate, kaže upravo to da poredak i sistem utiču na pojedinca, više nego bilo šta drugo.²⁶ Odnosno, objašnjavajući svoj eksperiment i njegove rezultate, Zimbardo kaže da se u tom eksperimentu dogodilo to da su uloge koje su ljudi igrali, da su ih te uloge toliko obuzele, da su ljudi postali uloge, a da su prestali da budu ljudi. Uloge koje su igrali, koje su im bile poverene, potpuno su ih okupirale.²⁷ Čovek više nije bio čovek, već je postao samo zatvorski stražar i to ga je odredilo potpuno i do kraja.

Uloge koje su čoveku dodeljene, ili nametnute da igra, u dobroj meri determinišu njegovo ponašanje, te tu i nije toliko važno da li je i koliko on sam po svojoj prirodi dobar ili zao, već ga takvim čine socijalne prilike, (društveni) poredak stvari i (socijalne) uloge koje su mu dodeljene da igra.²⁸ Vlast nad drugim ljudima, nad njihovim životima, moć, tj. mogućnost da im se legalno, nekažnjeno, makar pomalo pušta struja, može i od najobičnijeg i najboljeg, najplemenitijeg čoveka

24 www.100megsfree.com/memo/2007/kimsy_skripta_za_i_kolokvijum%5B1%5D.doc

25 www.lucifereffect.com/

26 <http://worldcat.org/identities/Iccn-n79-18837>

27 <http://news.stanford.edu/news/2001/august22/prison2-822.html>

28 Zbog toga je veoma važno jednog mladog prestupnika, koji je učinio nešto što nije socijalno prihvatljivo, takvog mladog prestupnika ne gurati dalje u dodatni kriminal i ne nametati mu ulogu, koja mu se, što je više bude igrao, može više sviđati. Ovo se ne mora odnositi samo na maloletne negativce, koji se mogu vrlo rado identifikovati sa negativnom ulogom. Može se odnositi i na čitave nacije, na primer Srbe, kojima je od strane zapadne javnosti nametnut negativan imidž i negativna uloga, koju oni onda mogu želeći da opravdaju.

napraviti bezosećajnog zločinca.²⁹ Pojednostavljeni zaključak bi u tom smislu mogao glasiti da čovek ne može biti ni dobar, ni zao, pa ni običan, već da će on biti upravo onakav kakvim ga je napravila životna (društvena) situacija i uloga koja mu je poverena.³⁰ Kada ne bi bilo tako, a na ovaj ili onaj način ponekad poneki istraživači, teoretičari, upravo to pokušavaju da tvrde,³¹ onda bi svaka kriminalno preventivna akcija, pa i kriminološka istraživanja bila sasvim obesmišljena.³²

U stvari, generalni zaključak i Milgramovih i Zimbardovih eksperimenata, mogao bi glasiti da nema dobrih i zlih, već da svaki čovek, ma koliko običan i dobar bio, nosi u sebi jedan oderđeni potencijal, jedno zrno zla,³³ ali je potrebno, tj, dovoljno da deluje neki spoljni faktor, da bi to zrno, taj potencijal zla, bio probuđen. Ovo bi dakle moglo biti slično genotipu i fenotipu, ili pak uspavanom „onkogenu”. Ono što taj uspavani gen zla, „Luciferovo zrno, luciferov efekat” može probuditi jesu dodeljene, nametnute socijalne uloge, razne predrasude, vaspitanje, tradicija, običaji, vrednosni sistemi, način razmišljanja, kultura, kao i čitav niz drugih, spoljašnjih socijalnih, ili ekonomskih faktora. Pod uticajem kriminaliteta za koji se čini da je u stalnom porastu, ponekad izgleda da ne postoje realne mogućnosti za njegovo uspešno suzbijanje. Međutim, makar i pojedinačni primeri uspeha u snižavanju stope kriminaliteta, kao što je to na primer slučaj sa Japanom, nam pokazuju da ipak ima nade u borbi protiv kriminaliteta. Tamo, u Japanu su se vrednosti pravnog sistema, odlično nadopunile, ukomponovale sa tradicionalnim vaspitanjem, pa je to imalo izuzetno povoljne kriminalno-preventivne efekte, te je Japan zemlja sa relativno niskom stopom kriminaliteta.³⁴ Sve je ovo važno imati u vidu kada govorimo o mogućnostima da se ljudi prevaspitaju, da se od dobrih, od onih koji su u jednom trenutku postali zli, ponovo pokuša učiniti da postanu obični, dobri. Ponekad se čini da to i nije baš tako realno, ali, ako se ne pokuša, onda se sigurno neće uspeti.

29 Naravno, veoma je bitno da li i u kojem obimu postoje diskreciona ovlašćenja onoga koji se nalazi na nekom mestu na kojem može da odlučuje. U meri u kojoj taj neko ima šira, veća, ničim ograničena diskreciona ovlašćenja, u toj meri će i mogućnost zloupotreba tih ovlašćenja i moći, biti veća, te će se tako u većoj meri događati stvari koje su se događale u Zimbardovim, ili Milgramovim eksperimentima.

30 Tako Zimbardo, iako iz sicilijanske porodice nije postao mafijaš, već ugledni profesor Univerziteta, najverovatnije zato što nisu uspeli da mu nametnu tu ulogu.

31 Konstantin Momirović; Ankica Hošek, Osobine ličnosti maloletnih delinkvenata, Časopis za kliničku psihologiju i socijalnu patologiju, 1-2/1997.

32 Ovako ipak ima nade – promenite čoveku nametnutu mu (dodeljenu mu) ulogu i on će u skladu sa tom novom ulogom ipak biti nov, drugačiji, bolji, običniji.

33 Kako bi to rekao upravo sam Zimbardo – „Luciferov efekat“.

34 Nataša Mrvić-Petrović, Rajko Atanacković, Japanski krivičnopravni system i društvena kontrola kriminaliteta, Strani pravni život, 1/1992 str. 37-50.

Jovan Ćirić, PhD,
Institute of Comparative Law,
Belgrade

ORDINARY, GOOD, EVIL

This is a story about two famous and interesting experiment in social psychology, that were made in the USA and that had influence in criminological researches, as a matter of fact in the explanation of man's criminal behaviour. At the beginning of the sixties Stanley Milgram at the University of Yale made one very interesting experiment. Milgram's experiment illustrates people's reluctance to confront those who abuse power. That experiment that was repeated several times, was about the relation between obedience and the authority. The great number of people, even more than 60% were ready to do fulfil orders that were given to them, even they knew that those orders were morally wrong. But, those who gave them orders had good reputation and great authority and because of that people who normally were ordinary and good were ready to fulfil every order, they became evil. That could be the explanation for many Nazi crimes and the explanation how ordinary and good people could do wrong things and could become evil. In the seventies Philip Zimbardo, at the University of Stanford made something similar. He made a provisional prison and divided his students in two groups. Some of them played a role of the guard (custodians) and the other part of students played a role of prisoners. Zimbardo planned that experiment to last two weeks, but everything was interrupted after few days, because students who played the role of guards became too brutal. So, ordinary, good students suddenly became evil. Zimbardo has written a book about that, about so called Lucifer effect – how good people could become evil. It is not so important if a man is good or evil, the role that he plays has the most significant effect. The author of this article thinks that those experiments are very important when the word is about criminality and the criminal policy.

Key words: *obedience, authority, roles, Milgram's experiments Zimbardo's experiments criminal behaviour*